

ΑΡΧΕΙΟΝ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΟΜΟΣ 5. (1925) ΤΕΥΧΟΣ Α΄.

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ—ΜΑΡΤΙΟΣ 1926

ΤΡΟΠΟΣ ΚΑΙ ΝΟΜΟΣ ΤΗΣ ΕΞΕΛΙΞΕΩΣ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ ΥΠΟ Α. ΕΛΕΥΘΕΡΟΠΟΥΛΟΥ (ΖΥΡΙΧΗ)

Συνήθως ὁμιλοῦμεν περὶ ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπότητος, ἀλλὰ πρόκειται καὶ περὶ ἀπάτης καὶ περὶ ἀληθείας, ἀλλὰ πάντοτε περὶ ἀνακριθείας. Ἡ ἀπάτη ἐγκείται ἐν τούτῳ, ὅτι ἡ ἐξέλιξις ὡς ἐκ τοῦ φαινομενικοῦ τῆς διαδοχῆς τῶν ἔθνων ἐν τῇ ἱστορίᾳ κάμνει ἐντύπωσιν συνεχείας καὶ λοιπὸν ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ ἀλήθεια τῆς ἀντιλήψεως κάλιν ἐγκείται ἐν τούτῳ, ὅτι πράγματι πολλάκις ἀκριβῶς ἀπὸ τοῦ διαδόχου ἔθνους, ἀναπτύσσονται περαιτέρω τὰ πνευματικὰ (ἀλλὰ καὶ ὄλικά) κριτόνια τοῦ προηγουμένου ἔθνους ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Ἀλλ' ἀκριβῶς καλῶς θεωρουμένου τοῦ ζητήματος καταφαίνεται ἀμέσως ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι ἀνακριβής. Οἱ λόγοι εἶναι ἄπλοοι καὶ σαφεῖς. Δηλαδή :

Ἡ ἔννοια ἀνθρωπότητος εἶναι ἡ πλέον ἐπιβεβαιωμένη ἔννοια τῶν ἔθνων, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ὡς περιεχόμενον τὸν ἀνθρώπον ὡς ἐμπνευστικὸν ἔργανισμὸν. Ἐάν ἀφήσω ἕδω κατὰ μέρος τὸ ἔθνος, εἰς τὸ ὅποιον εἶναι δυνατόν νὰ ἐπανεέλθω εἰς μίαν ἄλλην μετὰ τὴν ἐξέλιξιν, ἐάν ἐπὶ τὸν ἀνθρώπον ὡς ἀτομὸν ἢ ἡ κοινωνία ἀνθρώπων εἶναι ἡ ἀπὸ τῆς ἐξελίξεως ὡς ἀπὸ τῆς ἐξελίξεως ἡμῶν εἶναι καταφθάνει ὅτι ἡ ἀνθρωπότης, ἡ ἀνθρωπότης ὡς ἔθνος εἶναι κλειστὴν κοινωνίαν, ἐν εἶναι ὅπως ἡ ἀνθρωπότης ὡς ἔθνος ὑπάρχει μόνον καθ' ἕνα τὸ ἄτομα ἢ αἱ κατὰ μέρος κοινωνίαι ἔχουν τι κοινόν, ὃ δὲ καλῶς παρατηρητῆς ἀνακαλύπτει ἀμέσως ὅτι τὸ κοινόν αὐτό, τὸ ὅποιον ἡ ἔννοια τῆς ἀνθρωπότητος ἐμπεριέχει καὶ ἐκφράζει, εἶναι μόνον τύπος ἀνευ περιεχομένου, γενικὸς τύπος ἀνευ ὀρισμένου ὄλικοῦ. Ἢ ὁμιλήσω σαφέστερον παραβάλλον ὡς παράδειγμα δύο ἄτομα. Τὸ κοινόν καὶ εἰς τὰ δύο εἶναι μόνον ὅτι ἔχουν τὰς αὐτὰς ὀργανικὰς ἀνάγκας καὶ τὰς αὐτὰς ψυχικὰς ἐκδηλώσεις, τὸ αἰσθάνεσθαι, τὸ ἀντιλαμβάνεσθαι, τὸ θέλειν κτλ. Τὸ κυριώτερον ὅμως εἶναι τὸ πῶς τὰ δύο αὐτὰ ἄτομα ἰκανοποιοῦν τὰς ἀνάγκας τῶν τὰς ὀργανικὰς καὶ πῶς εἰδικῶς ἐκδηλοῦνται αἱ ψυχικαὶ αὐτῶν ἐνέργειαι, ἐπὶ τὴν ἀποτέλει τὸ περιεχόμενον αὐτῶν. Ἐπὶ τέλος, εἰς νὰ ἐκφρασθῶ ἀκόμη ἀπλούστερα, δὲν πρόκειται Καλιτσουάνη: Ἀρχεῖον· Τομ. 5 (1925) Α΄

κυρίως περί τούτου ἔτι καὶ τὰ δύο ἄτομα τοῦ παραδείγματός μου βλέπουν, ἀλλὰ τί καὶ πῶς τὸ βλέπουν καὶ ἀκόμα ὄχι ἔτι αἰσθάνονται, ἀλλὰ τί καὶ πῶς τὸ αἰσθάνονται. Οὐδὲ κατὰ τὴν ἱκανοποίησιν τῆς πείνης καὶ τοῦ ἔρωτος ὁμοιάζουν τὰ δύο ἄτομα. Ἐπειὶ ἐκ φύσεως. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει λοιπὸν καὶ ὡς διακριτικῶν τῶν ἔθνων καὶ γενικῶς εἶναι εὐτὼ φανερόν ὅτι ἡ ἀνθρωπότης εἶναι μόνον ἔννοια ἀφηρημένη τυπικῆ καὶ ὅτι ἡ ἀνθρωπότης δὲν ἐξελίσσεται, ἀφοῦ δὲν ἐξελίσσεται τὸ βλέπειν ἢ τὸ πεινᾶν ἀλλὰ τὸ τί καὶ πῶς βλέπειν καὶ ὁ τρόπος τῆς ἱκανοποιήσεως τῆς πείνης, τὰ ὅποια ἰδιάζουν κυρίως εἰς τὰ ἄτομα ἢ καὶ εἰς ὀλίγον τι ἀνωτέρας ἐνότητος τῶν ἀτόμων, τὰ ἔθνη.

Ἐξελίσσονται λοιπὸν κυρίως τὰ ἄτομα, ἄτομα καὶ γενικώτερον τὰ ἔθνη, ἔθνη. Ἐθνος δὲν εἶναι ἀφηρημένη, ἔννοια ὅπως, ὑποκειμένων καὶ λυπούμενοι διὰ τὴν στενότητα τῆς ἀνιλήψεως τῶν ἄλλων, λέγουν οἱ Μαρξισταὶ καὶ διάφοροι ἄλλοι κοινωνιολόγοι. Ἐθνος εἶναι θετικὴ ἔννοια, βιολογικὴ ὄχι μὲν ὅπως ἡ ἔννοια τῆς ράσας, ἀλλὰ κατὰ τρόπον ὅμοιον ἕνεκα τῆς ταυτότητος τοῦ (μὲλλον ὅτι ἐκ μίξεως παραχθέντος) αἵματος καὶ μιᾶς δεσποζούσης ψυχικῆς διαθέσεως¹⁾. Αὐτὴ δὲ ἡ ἰδιαίτερα ψυχικὴ διάθεσις, ψυχικὴ ἰδιότης, ἀποτυπώνεται ἀκριβῶς εἰς τὰ προϊόντα τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἔθνους.

Ἀλλὰ καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἔθνος πρέπει νὰ γίνεται διακρίσις μετὰ μιᾶς ἀφηρημένης καὶ μιᾶς θετικῆς ἔννοιας. Ἡ ἔννοια ἐξελίξεως ἔθνους εἶναι ἀφηρημένη, θετικὴ εἶναι μόνον ἡ ἔννοια τῆς ἐξελίξεως τῶν διαφόρων προϊόντων, ἔηλ. τῆς καλλιτεχνίας του, τοῦ οἰκονομικοῦ βίου του, τῶν κοινωνικῶν του θεσμῶν, τῆς ἐπιστήμης του, τῆς θρησκείας του κλπ.

Ἐξ αὐτῶν τῶν εἰσαγωγικῶν συντόμων παρατηρήσεων καταφαίνεται ὅσον ἀφορᾷ τὸ θέμα τῆς παρουσίας μου μελέτης περί τρόπου καὶ νόμου τῆς ἐξελίξεως τῶν ἔθνων πρῶτον μὲν ἐπιδιώκει μόνον ἐπιστημονικὸν σχῆμα, δεύτερον δὲ προϋποθέτει ἀκριβῆ γνῶσιν τῆς ἐξελίξεως τῶν διαφόρων ἔθνων ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα. Ἀκριβῶς τὸ γεγονός αὐτὸ καθιστᾷ τὸ ζήτημα τοῦτο καὶ ἀπαξ διὰ παντὸς μοιραῖον καὶ σχεδὸν ἄλυτον. Ὅστε ἐπιχειρῶν ἐνταῦθα λύσιν αὐτοῦ καὶ δὴ σύντομον προϋποθέτω ὡς βάσιν μου γεγονότα τῆς ἐξελίξεως τριῶν ἔθνων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον καλῶς καθορισθέντα, ἔηλ. καλῶς γνωστά, δὲν πρόκειται δὲ περί ἄλλου ἀποτελέσματος πρὸς μόνον περί θεωρίας ὑποθετικῆς ὅσον κίλιστα θεωρητικῆς καὶ κατὰ τὸ μᾶλλον πιθανοτέρας. Ἄλλως τε εἶναι ἡ πιθανότης καὶ τὸ μόνον προσεχὲν θεωρητικὸν ἐπιστημονικὸν μέσον.

1) Πρὸβλ. περί τοῦ ζητήματος τὸ Β' τεῦχος τοῦ 2 Τόμου τοῦ α γόνη, Ἀρχαίου καὶ τὰ σχετικὰ κεφάλαια τῆς κοινωνιολογίας καὶ τῆς τριτῆς ἔκδοσιν.

1. ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΒΑΘΜΟΙ Η ΠΕΡΙΟΔΟΙ ΤΗΣ ΕΞΕΛΙΞΕΩΣ

Πρέπει να γίνεται πάντοτε διάκρισις όξεια μεταξύ εξέλιξεως και πρόοδου. Εξέλιξις δέν σημαίνει αναγκαίως και πρόοδον, ή πρόοδος είναι έννοείται καθ' ανάγκην εξέλιξις. Η άσυγχώρητος των δύο έννοιων σύγχυσις επροξένησε ήδη και κατά την έρευναν της εξέλιξεως του βιολογικού κόσμου κακά και άστοχα αποτελέσματα, επειδή πολλοί φυσιοδίφαι άκριβώς συγχέοντες τας δύο έννοιας, υπέθεσαν ότι εκάστη νέα μορφή είναι και βαθμώς άνωτερος πρόοδου, δηλ. τελειοποίησεως του οργανισμού των όντων. Η έννοια εξέλιξις πρέπει να σημαίνη αυτή καθ' εαυτήν μόνον εκάστοτε νέαν μορφήν του αντικειμένου. Άφίνω ένταόθα τον βιολογικόν κόσμον κατά μέρος εξετάζων την εξέλιξιν των εθνών.

Εξέλιξις σημαίνει λοιπόν ένταόθα, όπως δείκνύουσιν τα γεγονότα, την εκάστοτε νέαν μορφήν του πνευματικού και υλικού βίου ενός έθνους, νέα ήθη, νέα έθιμα, νέας ιδέας, νέαν θρησκείαν, νέαν καλλιτεχνικήν κατάστασιν, και κοινωνικά συνθήκας, νέον δίκαιον, νέαν μορφήν της πολιτείας, νέαν οικονομικήν ενέργειαν κλπ. λέγων δε νέαν, έννοείται έξ έαυτου, έννοω πάσαν, δηλ. και την έλαχίστην τροποποίησιν του μέχρι τουδε ύφισταμένου, δηλ. του παλαιού.

Η έννοια αυτή της εξέλιξεως πηγάζει από τα γεγονότα της εξέλιξεως, δηλ. της μεταβολής του βίου των εθνών και καθ' έαυτά και κατά πικραβολήν προς άλλα. Έννοείται δε ότι αυτά τα γεγονότα κρίνονται αυτά καθ' έαυτά μόνον ως διαφοραί χρονικαί και όχι ως ποιότητες (ήθικαί ή άλλης τινός κριτικής άπόψεως π.χ. καλαισθητικής, τελειότητος, της όρθότητος, κλπ.) Π.χ. λαμβάνεται μόνον ή νομική μεταβολή του Δράκοντος, του Σόλωνος και ούτω καθ' έξής εν σχέσει προς την άμέσως προηγουμένην μόνον ως μεταβολή άνευ κρίσεως επί της ποιότητος ούτε του παλαιού ούτε του νέου καθεστώτος. Τοúτο σημαίνει ότι ή έννοια της εξέλιξεως δέν είναι καταναγκαστική άποψις των αντικειμένων δια του άνθρωπίνου πνεύματος, ότι δηλ. δέν ύπάρχει τάσις ιδιάζουσα και εκ των προτέρων εις τό πνεύμα μας, ή όποία να μάς αναγκάζη να εξετάσωμεν τα αντικείμενα κατά τωαύτην μορφήν. Δηλ. ή έννοια της εξέλιξεως είναι πάντοτε (και δέν είναι) έμπειρική, κολλάκις (συνθήκως) και εκ των προτέρων μόνον ές εφαρμογήν, αλλά μόνον ως άρχή εύριστική. Και λοιπόν ή έρευνα του βίου των εθνών παρουσιάζει και άλλην ώρισμένην ιδιότητα της έννοιας της εξέλιξεως ή εξέλιξις δέν είναι αναγκαστικός, άλλ' ερευνα και έπίσκεψις πάντοτε υπό την αυτήν μορφήν, και ούτε τελολογική, δηλ. έπίσκοπος, αλλά είναι σκοπόν και προς τι τέρμα τείνουσα.

Η εξέλιξις δέν είναι ποσότης, άναπόφευκτος ούτως είπεν. Υπάρ-

χουν ἔθνη τῶν ὁποίων ὁ βίος χρονικῶς παρατηρούμενος μόλις καὶ μόνον κατὰ μικρὸν μεταβλήθη ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν πρώτην αὐτῶν φυσικὴν λεγομένην ὑκαρξιν, ὥστε καὶ σήμερον ἀκόμα νὰ λέγονται φυσικὰ ἔθνη. Εἶναι μὲν ἀλήθης ὅτι τὰ σημερινὰ φυσικὰ λεγόμενα ἔθνη δὲν εἶναι πράγματι τὰ πρωτόγονα, δηλ. δὲν εἶναι πλέον εἰς πρωτόγονον κατάστασιν, ἀλλὰ ὑπάρχουν μεταξύ αὐτῶν καὶ τινα, τὰ ὅποια δὲν μεταβλήθησαν κατὰ πολὺ, ἐννοεῖται, ἐὰν ἡ πρωτόγονος κατάστασις δὲν θεωρεῖται ἐσφαλμένως ὡς κατάστασις ἀνευ κοινωνίας, ὡς κατάστασις ἰσθίων θηρίων. Ἀπειναντίας δὲ ὑπάρχουν ἔθνη εἰς τὸν βίον τῶν ὁποίων ὅπως εἶπεν ἑκάστη ἡμέρα εἶναι καὶ νέα, παρουσιάζει νέον βίον ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν προηγουμένην. Ἄς ληθῆ ὡς παράδειγμα μόνου ὁ ἀστατος ἐσωτερικὸς καὶ ἐξωτερικὸς βίος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Δηλ. εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξαχθῆ τὸ συμπέρασμα ὅτι πᾶσα ἐξέλιξις εἶναι ἐν πρώτοις συνέπεια φυσικῆς ἢ πνευματικῆς ἰδιοφυΐας, ἰδιοσυγκρασίας τῶν ἔθνων ἐν ἀνομοίᾳ δὲ ἐκ τῶν προτέρων ὅτι καὶ ἄλλοι παράγοντες συντελοῦν εἰς τοῦτο, δηλ. εἰς τὸ νὰ γίνεταί ἐξέλιξις, ὅπως θὰ ἐπανεῖθε ἀμέσως καὶ εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο.

Ἄλλ' ἡ ἐξέλιξις δὲν γίνεται πάντοτε καὶ κατὰ τὸν ἴδιον, κατὰ τινε ὀρισμένον, ἰδιάζοντα τρόπον, μόνον ὅτι θεικνύει κατεύθυνσιν. Δηλ. ἐνταῦθα πρέπει νὰ γίνῃ διακρίσις καθαρὰ μεταξύ ἀποτελέσματος τελικοῦ καὶ τρόπου τῆς ἐξελίξεως. Ἐν τῇ κοινωνιολογίᾳ μου κατέδειξα, ὅτι ἡ ἐξέλιξις λαμβάνει χώραν ἐν τῇ διεύθυνσει ὥστε ὁ ἀνθρώπος νὰ λαμβάνῃ ἀλὸν ἐν ἀξίᾳ ἀνθρώπου (ἠθικοῦ Ἰσού καὶ ἰσοτίμου προσώπου) (1). Ἄλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἐξέλιξις εἶναι ἑκάστοτε βῆμα πρὸς τὰ πρόσω. Ὁ τρόπος τῆς ἐξελίξεως εἶναι λοιπὸν διήφορος κατὰ τὰ ἔθνη. Ὑπάρχουν ἔθνη, τῶν ὁποίων ὁ βίος παρουσιάζει μὲν πάντοτε διαφορῶς (νέας λοιπὸν μορφάς, ἀλλὰ ὅπως εἶπεν ἑλικοειδῶς καὶ μόνον ὀλίγον κατ' ὀλίγον προχωρῶν εἰς ὅπως νέας μορφάς καὶ φάσεις. Ἀναφέρω ὡς παράδειγμα τὴν ἐξέλιξιν τοῦ θρησκευτικοῦ βίου τῶν Ἑβραίων, Ἰσραηλιτῶν καὶ Ἰουδαίων ἐξερχόμενοι ἐκ τῆς πολυθαιμονίας (ἢ πολυθείας) καταντῶν εἰς τὴν μονοθεϊαν, ἀλλὰ ἡ μονοθεΐα τῶν λαμβάνει νέαν μορφήν σχεδὸν πάντοτε μετὰ τινα ὀπισθοδρόμησιν πρὸς τὴν ἀρχικὴν πολυθεϊκὴν κατάστασιν. Λέγων δὲ ὀπισθοδρόμησιν, ἐννοεῖται ἤδη, δὲν ἐκφράζω κρίσιν τινὰ περὶ ποιότητος, ὡς νὰ ἐπρόκειτο περὶ ἀνωτέρας ἢ κατωτέρας, ὀρθῆς ἢ ἐσφαλμένης καταστάσεως κτλ., ἀλλὰ καθορίζω μόνον τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἐξελισσόμενον ἔθνος ἔκαμνε ἐνταῦθα ὅπως εἶπεν βήματὰ τινα πρὸς τὰ ἔμπροσ, ἐπανήρχετο ὁμως πάλιν τοῦλάχιστον βήματὰ τινα εἰς

1) Περὶ τὴν κοινωνιολογίαν μου σελ. 116—126 τῆς τρίτης ἐκδ.

την πρώτην του θέσιν και διά πηδύματος ἐτρέπετο και πάλιν πρὸς τὰ ἔμπροσ κτλ. Ὡστε ἡ ὄλη εξέλιξις δὲν εἶναι ὀπισθοδρομική, μόνον δὲν ἔχει τύπον ἐξιάζοντα, διότι εἰς ἄλλα ἔθνη εἶναι μᾶλλον εὐθύγραμμος. Ἄλλως τε πραγματικῆ ὀπισθοδρομική εξέλιξις εἶναι εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἔθνων ἀνευ παραδείγματος. Ἡ ἀντιληψίς ὀπισθοδρομικῆς εξέλιξεως ὑφίσταται μόνον διὰ τῆς συγχύσεως τῆς ἰδέας τῆς καταστροφῆς τοῦ ἔθνους και τῆς ἰδέας τῆς εξέλιξεως. Οὐτε τὸ ἀτομον ἐξελλοσεται πρὸς τὰ ὀπίσω και οὐτε τὸ ἔθνος, μόνον εἶναι δυνατόν νὰ παύσῃ ἡ εξέλιξις και τότε πάσχει τὸ ἀτομον και μένει στάσιμον (πάσχει) τὸ ἔθνος, ἡ ἐξελλοσονται ἕως οὗ καταναλώσων εἰς δυνάμεις των και τότε καταστρέφονται ἢ παύουν. Κυρίως οὐδὲν ἄλλο λέγει νεωστὶ ὁ τόσον τὰς ἰδέας ταραξίας Σπέγγλερ (Spengler) προφυτεύων μὲν τὴν καταστροφὴν τῆς Ἑσπερίας (τῆς δυτικῆς Εὐρώπης), κυρίως ὁμῶς βασιζόμενος ἐπὶ τοῦ σχήματος ὅτι ἡ πνευματικὴ καλλιέργεια (λοιπὸν τὸ περιεχόμενον τῆς εξέλιξεως γενικῶς ἐκφραζόμενον) κρετοιμάζεται, ἐμφανίζεται ἐξαίφνης καθ' ἕλα τὰ οὐσιώδη συστατικά τῆς ἀναπτύσσεται και ἀποθνήσκει. Τὸ σφάλμα τοῦ Σπέγγλερ εἶναι μόνον ὅτι κατασκευάζει τὰ γεγονότα ἀντὶ νὰ κατασκευάσῃ τὴν θεωρίαν του συμφώνως πρὸς τὰ γεγονότα, δηλ. σφάλλει τόσον δογματικῶς ἀποφαινόμενος περὶ σταδίων και φάσεων τῆς πνευματικῆς καλλιέργειας και δεύτερον ὅτι και κακῶς προφητεύει προλέγων τὴν καταστροφὴν τῆς Ἑσπερίας¹⁾. Ἐνταῦθα πρόκειται περὶ τοῦ ζητήματος τῆς ὁδοῦ τῆς εξέλιξεως και κατέδειξα λοιπὸν ὅτι ἡ εξέλιξις δὲν γίνεται πάντοτε κατὰ τὴν αὐτὴν γραμμικὴν κίνησιν, Ἄλλως τε θὰ ἦτο και εἶναι μᾶλλον καίγιον ἢ προσπάθεια νὰ καθορισθῇ ἡ εξέλιξις οὕτως εἰπεῖν ἰχνογραφικῶς διὰ μιᾶς γραμμῆς. Ἐξέλιξις εἶναι ἡ ἀλλεπάλληλος ἀλλαγὴ μορφῆς τοῦ ἐθνικοῦ βίου (εἰδικώτερον τοῦ κοινωνικοῦ βίου).

Ἄλλ' ἡ εξέλιξις δὲν ἔχει και οὐκὸν ἡ τέρμα. Τὰ γεγονότα εἰς τὸν βίον τῶν ἔθνων και ὁ βίος τῶν ἔθνων συγκρινόμενα ἀναμεταξύ των ἐπιβάλλουν τὴν τριεὺτην ἀντιληψιν. Πρῶτον μὲν δὲν ὑπάρχει ἀπολύτως ἀναγκαία εξέλιξις τῶν ἔθνων ἢ εξέλιξις καθίσταται ἀναγκαία ἕνεκα ὑφισταμένων και περυσιαζομένων αἰτιῶν, προχωρεῖ δὲ μόνον τόσον, ὅσον ἐπιτρέπουν αὐτὴν αἱ φυσικαὶ δυνάμεις τοῦ ἐν λόγῳ ἔθνους. Ἄς παραβληθῇ π. χ. ἡ εξέλιξις τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ (κυρίως τῶν Ἀθηναίων) Ἴόνων) μὲ τὴν εξέλιξιν τῶν Ἀράβων. Δεύτερον δὲ ἡ εξέλιξις αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ὡς μὲν ἡ μεταβολὴ μορφῶν (και περιεχομένου) τοῦ καθεστώτος ἐνὸς ἐθνικοῦ βίου δὲν ἔχει ποιότητα. Λαμβάνει ποιότητα διὰ κριτικῆς

1) Πρβλ. κατωτέρω εἰς τὸ III Κεφάλ.

μα τῶν αἰτίων τῆς ἐξελίξεως ἤδη πολλάκις καὶ ἰδιαίτερος καὶ γενικῶς (1). Κατέδειξα δὲ ὅτι ἀπατώνται ὅλοι ὅσοι ἀρνοῦνται τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην σιρᾶν τῶν αἰτιῶν, ὅτι αἱ πνευματικαὶ δὲν παρχόνται ἀπὸ τὰς ὀλικᾶς, ἀλλὰ εἶναι αὐτὸῦπκρτοι φυσικαὶ ἰδιότητες, προσδῶρικα δὲ ἀκριδοῦς καὶ τὴν σχέσιν τῶν ὀλικῶν αἰτιῶν πρὸς τὰς πνευματικὰς κατὰ τὴν ἐκδηλωσίν των δηλ. ὡς σχέσιν ἐκλυόντων ἢ διεγειρόντων ἐρεθισμῶν auslösende Reize ὡς τὰς ὀνομάζω ἐν τῇ κοινωνιολογίᾳ μου (πρὸς δημιουργούς, παρχόντας αἰτίας. Ἔτσι σφῆστερον λεγόμενον, ὑπάρχουν κατὰ τὴν γνώμην μου καὶ ὀλικαὶ καὶ πνευματικαὶ αὐτοτελεῖς αἰτίαι, τὰ πνευματικὰ γεγονότα δὲν πρέπει νὰ θεωροῦνται ὡς κυρίως ἐκ τῶν ὀλικῶν αἰτιῶν κηγάζοντα· αἱ ὀλικαὶ αἰτίαι εἶναι εἰς τοιαύτας περιστάσεις μόνον διεγερτικοὶ ἢ ἐκλύοντες ἐρεθισμοὶ διὰ τὰς πνευματικὰς αἰτίας (2).

1) Πρὸβλ. Ἐπιθεωρ. κοινων. κ. νομ. ἐπιστ. I. (1908) Τεύχος Β' πρὸς δε καὶ πρὸ παρόντος Ἀρχαίου Τομ. I (1921) Τεύχος Α' σελ. 19 σημ. Πρὸ παντός δὲ ἐν τῇ κοινωνιολογίᾳ μου τρίτη ἐκδ. τὰ σχετικὰ κεφαλ. σελ. 81—117 καὶ 148—169.

2) Καὶ ὅμως καὶ πρὸς τὴν ἀκριβολογίαν καὶ τὸ σφῆς τῆς ἐκφράσεως μου, λέγει ὁ Ἰ. Κ. Κορδάτος εἰς τὸ σύγγραμμά του Ἡ κοινωνικὴ σημασία τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 (Φιλοσοφικὴ καὶ κοινωνιολογικὴ βιβλιοθήκη Ἰ. Ἰ. Βασιλείου Ἀρ. 20) 1924 σελ. 1β', 1γ' ὁ Ἐλευθεροπούλος δὲν δέχεται τὸν οικονομικὸν παράγοντα ὡς κύριον ρυθμιστὴν καὶ δημιουργὸν τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας, ἀλλὰ τὰς ἠθικὰς αἰτίας καὶ τὴν ἐθνικὴν διαφορᾶν. Ὡστε πρόκειται περὶ κληρῆς ἀντιλήψεως ἐκ μέρους τοῦ Κορδάτου. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι κατὰ τὴν γνώμην μου εἶναι ἐντελῶς σαθρὰ τὰ ἐπιχειρήματά μου κατὰ τοῦ ἱστορικοῦ ὀλισμοῦ, ἀλλὰ δὲν τὸ ἀποδεικνύει. Μόνον ὅτι δήθεν παρερμηνεύω τὴν μέθοδον τοῦ ἱστορικοῦ ὀλισμοῦ νομίζων ὅτι κατὰ τὸν Μάρξ ἡ ἐξέλιξις γίνεται τελείως μηχανικῶς, τὸ καταπολεμῶ λέγων ὅτι κατὰ τὸν Μάρξ καὶ τοῦ περὶ αὐτὸν ὁ ἀνθρωπος εἶναι καὶ ἀνθρώπος καὶ μηχανή. Ἀλλὰ τὸ ἐπιχειρήμα αὐτὸ δὲν εἰσθῆι εἰς τὰ βῆθη πρὸβλ. τὴν κοινωνιολογίαν μου 3 ἐκδ.

Ἐγὼ ἐπιφελοῦμαι ἐνταῦθα τὴν εὐκαιρίαν διὰ νὰ ἐκφρασθῶ ὀλίγον ἐκτενέστερον ὅσον ἀφορᾷ τὸ σύγγραμμα τοῦ Κορδάτου. Ἐπιθυμῶ νὰ ἐξετάσω δὲ ὀλίγον τι λέγει ὁ Κορδάτος αὐτὸς ὁ ἴδιος. Ἰδοὺ τι λέγει· θέλει νὰ ὑπερασπίσῃ τὴν ἀλήθειαν (σελ. 7)· καλῶς ἔχει, τὸ θεωρῶ καθήκον παντός εὐσυνειδήτου ἐπιστήμονος. Ὅμως τὸ δυστύχημα διὰ τὸν Κορδάτον εἶναι ὅτι αὐτὸς φανατικὸς ὑπερασπιστὴς τῶν ἰδεῶν τοῦ Μάρξ, ἐκθέτειν τὰ γεγονότα συγχρονιστικῶς, γράμμιζει ὅτι τὰ ἐξηγεῖ ὡς αἰτίαν καὶ αὐτοτέλεσμα. Τὰ γράμματα καὶ ἡ ἐπιστήμη ἦσαν, λέγει, εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους στάσιμα, ἀλλὰ καὶ ἡ οικονομικὴ κατάσταση τοῦ Βυζαντίου ἦτο ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἀύλια (σελ. 16 κ. ἑ.). Καλῶς ἔχει, ἀλλ' ἐγὼ γνωρίζω καὶ ἄλλο παρθεῖναι· ἡ κατάσταση ἡ οικονομικὴ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἦτο ἐπι χειρότερα κατὰ καὶ κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον καὶ ὅμως ἀκριβῶς ἀμαρτῶν τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα. Ἡ ἀντιστροφή· ἡ οικονομικῶς ἀμαρτῶσα Ἑλλὰς ἀνταλαμβάνει καὶ πνευματικῶς, ἰδρύει καὶ σχολὰ; κτλ. (σελ. 32, 33) ἀλλὰ μήπως δὲν εἶχεν ἡ Ρωσσία πλοῦτον; καὶ ὅμως μόλις ἠσθάνετο ὁ λαὸς τὴν ἀνάγκην γενικῆς παιδείας ἐννοεῖται δὲ ὅτι καὶ αἱ ἰσχυρότερες ἀπέφευγον τὴν δωροδοκίαν αἰτοῦ τοῦ λαοῦ. Ὡστε ἡ

συγχρονιστικῆ παραθεσις τῶν γεγονότων δὲν ἀποδεικνύει οὐδὲ τὸ ἐλάχιστον ζητούμενον. Το κυρίον ζήτημα· ἡ Ἐθνικὴ ἐπανάστασις ἦτο τὸ ἔργον τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως τῆς ἀστικῆς τάξεως· ἡ ἐκφρασις αὐτῆ ἐπαναλαμβάνεται χιλιάκις· οἱ φεουδαρχικοὶ καὶ ὁ κληρὸς ἦσαν κατὰ τῆς ἐπανάστασεως. Καλῶς ἔχει· ἀλλὰ τί σημαίνει; σημαίνει ὅχι τὸ ἀληθές τῆς ὑλιστικῆς ἀπόψεως τῆς ἱστορίας· ἀλλὰ ὅτι χρήματα εἶναι ἀνάγκη πρὸς πραγματοποίησιν τοῦ ἰδεώδους· ἀλλὰ οἱ φεουδαρχικοὶ καὶ ὁ κληρὸς; ἐννοεῖται ὅτι ἦσαν κατὰ τῆς ἐπανάστασεως, διότι καὶ κατ' αὐτὴν ἀκούη τὴν εἴθεσιν τῶν γεγονότων ἀπὸ τὸν Κορδάτος αὐτοὶ ἐφοβοῦντο τὴν ἀποτυχίαν κατ' ὅσον εἶχον ἀποτύχει τόσοι ἄλλοι προηγουμένοι ἐπανάστασις. Ἀποδείξεις δὲ ὅτι προσήλθον καὶ αὐτοὶ νομίσαντες ὅτι ἡ Ρωσσία ὑποβλήθῃ τὴν ἐπανάστασιν. Ἄλλως τε παρεβλάπει ὁ Κορδάτος τὸ ψυχολογικόν καὶ λογικόν γεγονός ὅτι πᾶσα ἐθνικὴ ἐπανάστασις διατυπώνει ἤδη καὶ πρόγραμμα βωταρική; διοργανώσεως τῆς ἀπελευθερωθῆτος πατρίδος, ὡστε ἀναγκασίως συννοθεύεται καὶ ἀπο βωταρική; οἰκονομικῆς μάχης χωρὶς τὰ ἴσπρασιον ὅτι αἱ καταπολεμούμεναι οἰκονομικαὶ τάσεις εἶναι κατὰ τῆς ἐθνικῆς ἀπελευθερώσεως. Τὸ αὐτὸ συνήρη ἄλλως τε καὶ κατὰ τὸν παγκόσμιον πόλεμον π.χ. καὶ ἐν Πολωνίᾳ. Ἄλλως τε ἐπιθυμῶ πραγματικῶς να ξευρω ἢ συμφέρον εἶχεν ὁ Εὐστράτιος Ἀργέντης ὁ ἐκ τῶν «μεγαλυτέρων ἐμπόρων τῆς ἀγορῆς τῆς Βιέννης» μὲ κερροσίαν να λαβῆ μέρος διὰ τὴν ἐκκίνωσιν καὶ δὴ καὶ διὰ τὴν δημοκρατικὴν Ἑλλάδα; ἢ μήπως ἐκ σκοποῦ νὰ κατέβῃ ματὰ ταῦτα νὰ καταλαβῇ μεγάλην θέσιν; ὁ δυστυχῆς! Ἡ εἶναι ὁ Κορδάτος εἰς, θέσιν να καταδειξῇ ὅτι τὰ 50 χιλιάδες μέλη τῆς Φιλικῆς Ἐταιρίας, τὰ ὅποιε λέγει ὅτι ἦσαν ἀστικά, καλῶς ἔχει, δὲν ἐνεπνεύοντο ἀπὸ φιλελευθερίαν ἐθνικὴν; Ἄλλὰ, λέγει, ἡ φιλελευθερία αὐτὴ ἦτο ἡ ζωηρὰ ἐντύπωσις τῶν γεγονότων ἐν Γαλλίᾳ (σελ. 46), καλῶς ἔχει, ἄλλο πού ἡ ἀποδείξεις ὅτι οἰσθημα ἐθνικῆς ἐλευθερίας δὲν ὑπῆρχεν καὶ ἐκ. φύσεως εἰς τὸν Ἑλληνα; Καὶ ὅμως λέγει αὐτὸς ὁ ἴδιος δε δὲν πρέπει να ὑποτιμῶνεν τὴν ἀκίροσιν τῆς κερροσσεως (σελ. 61), ὡστε ὁ Κορδάτος ἀπατᾷ καὶ τὸν ἑαυτὸν του ὀνομάζων προσηλαλήξαν τὴν γνώμην ὅτι ἀρχίον ἐλληνικὸν κλέος καὶ ὁ πρὸς τὴν πίστην καὶ ἐλευθερίαν ἀκοίμητος ποθος τῶν Ἑλλήνων συνετέλεσαν εἰς τὴν οἰσπευξιν τῆς Φιλικῆς Ἐταιρίας (σελ. 50).

Συντομῶς ὁ Κορδάτος δὲν ἀποδεικνύει τίποτε, κινῆται μόνον τὴν αὐτὴν ἰδεαν παλάκις, ἀγνοῶν ἴσως δε τοιοστοιρῆσεις δὲν καταπιθῆται ἐπιστήμων σκεπτόμετος. Εἶναι ἀληθές δε ἀποδίδων σωρον ἐπιθῆται εἰς τὸν Ἐν Φέρεϊ—οὐδεὶς φθόνος, ἀτῆρ ἀξίας—νομίζει νῆ ἐπιβεβαίωσι δι' αὐτοῦ ὡς κύρους τὴν βίον του συγγράμματός του· ἡ Δορβινιωτῆς ἀπέδειξε πᾶς ὅλος ὁ μηχανισμός τῆς ζωικῆς ἐξελίξεως κερρορίζεται εἰς τὸν ἀγῶνα ὑπάρξεως, καὶ συμφρονως καὶ ἡ αἰώνια δοξᾷ τοῦ Μάρξ ἔγκαιται εἰς; τοῦτο δε ἀνεκάλυψε ὅτι πᾶσα ἱστορικὴ ἐξελίξις εἶναι κλήη τῶν τάξεων ἐξ οἰκονομικῶν λόγων (σελ. 18). Ἄλλ' ἀκριβῶς ἐάν ὑπάρχον σήμερον κέντε μόνον βιολόγοι δοξάζοντες τὰ αὐτὰ περὶ τοῦ ἀγῶνος περὶ ὑπάρξεως ὡς αἰτίας καὶ μηχανισμοῦ τῆς ζωικῆς ἐξελίξεως, ὑπάρχον ἐπίσης ἴσως καὶ κέντε ἀντικειμενικῶς σκεπτόμενοι καὶ παραδεχόμενοι τὰ ἀκόλυτον κῆρος τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ. Ὅστε «μακρὰν ἀκί» τὴν σύγχρονον ἐπιστημονικὴν ζωὴν, κερρομμένοι ὡς ἀσκηται εἰς τὰς τρωγλάς τοῦ ὀνινοθηκικοῦ μανδαρισμοῦ (σελ. 17) εἶναι ἐν τῇ ἐπιστήμῃ οἱ καθαρὸι Μαρξιστοὶ καὶ ὅχι οἱ ἀντικαλοὶ ταν. Ὁ ἱστορικὸς ὑλισμός, λέγει, δύναται να ἐξηγήσῃ καὶ αὐτὰ τὰ πολυπλοκώτερα ἀκόμη ἱστορικὰ γεγονότα καὶ κοινωνικὰ φαινόμενα (σελ. 8). Το κιστεύω, ἀλλὰ τὸ κατορθῶναι ὀλιος καὶ ὁ Προκροῦσσης ἢ, δια να μὴ ἀνατρέχω μακρῶς, ὀλιος καὶ ὁ Ἑγελ, ὁ πνευματικῶς κληρὸς τοῦ Μάρξ. Κτλ. κτλ.

Τὸ ζήτημα εἶναι λοιπὸν πῶς ἡ ἐξέλιξις γίνεται. Ἀλλὰ ἡ ἐρώτησις αὐτὴ ἔχει δύο σηµασιᾶς. Ἡ μία εἶναι, ὅπως τὴν καθώρισον εἰς τὴν κοινωνιολογίαν μου, ὅτι ζητεῖται ἡ κατανόησις τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἐξελίξεως, ζητεῖται ἡ κατανόησις τοῦ τρόπου, πῶς αἱ αἰτίαι τῆς ἐξελίξεως ἐνεργοῦν, ὅτι δηλ. ἐνεργοῦν ἢ (σπανίως) οὕτως εἰπεῖν ἐθουσιάζουσαι καὶ ἐπιηραζόμεναι τὸν κρατοῦντα ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἐνδοθεν, ἔξ ἑαυτοῦ, ὁ ὁποῖος τότε καὶ ἐξ ἑαυτοῦ ἀλλάζει τινὰ τοῦ καθεστώτος, ἢ (συνήθως) ἐπυροῦσαι ὡς βλάει (καὶ ἀνάγκαι) αἰσθηµατικαὶ τῶν ἐμάδων, ζήτουσῶν τότε τὴν πραγµατοποιήσιν αὐτῶν. Τὸ θέµα αὐτὸ ἐπεξεργάσθη ἐν τῇ κοινωνιολογίᾳ μου σελ. 168-174 τῆς τρίτης ἐκδόσεως. Ἡ ἄλλη σηµασία τοῦ ἐρωτήµατος περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐξελίξεως εἶναι ἀπρὸς ὅτι ζητεῖται ἡ κατανόησις τῆς πρακτικῆς ἐνεργείας τῶν ἐμάδων. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐρώτησιν ἐξετάζω ἐνταῦθα.

Ἐπάρχουν λοιπὸν δύο τρόποι τῆς ἐξελίξεως, ὅσον ἀφορᾷ τὴν δράσιν τῶν ἀτόμων ἢ τῶν ἐμάδων, ὁ ἥρεµος καὶ ὁ ἐπαναστατικὸς τρόπος. Ἀκριβῶς καὶ ἐνταῦθα σφίλλει ὁ Μάουξ, ὅτι χάριν μιᾶς προλήψεως παρεδόθη (δηλ. κυρίως ἀπεφάνθη) ὅτι πᾶσα μεταβολὴ τοῦ καθεστώτος γίνεται δι' ἐπαναστάσεως (καὶ δι' ἄλλων ἐξ οἰκονοµικῶν λόγων). Παρεργῶς ἔγραψα τὴν καθ' ἑκάστην ὁλοκλήρως ἐπερχοµένην μεταβολὴν εἰς τὸ καθεστῶς ἐν ἡρεμίᾳ ὄχι μόνον εἰς τὰς βουλὰς διὰ τῶν βουλῶν, ἀλλὰ καὶ ἐνεῦ πάσης διαµάχης ὀλίγον κατ' ὀλίγον καὶ ἔξω τῆς βουλῆς ἐκ λόγων πνευματικῆς ἀναπτύξεως καὶ βιοτικῶν ἀναγκῶν, μεταβολῶν, αἱ ὁποῖαι ἀναπτύσσονται καὶ λαμβάνουν κύρος πρῶτον εἰς τὰς ἀπλὰς σχέσεις καὶ εἰς τὰς συνηθείας καὶ ἔπειτα καὶ γραπτῶς ὡς καθεστῶς. Παράδειγμα παρίστατον διὰ τοιαύτης ἐξωτῆς βουλῆς ἐπερχοµένας μεταβολὰς τοῦ καθεστώτος εἶναι ἡ πραγµατικὴ θέσις τῆς γυναικὸς ἐν Γαλλίᾳ ἐν ἀντιθέσει (ἢ διαφορά) πρὸς τὸν κώδικα. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ τοιαύτη ἐξέλιξις ἔχει ἔρριον, δηλ. τὸ εἶπεν εἰπεῖν ὑπερβῶν νέον δὲν εἶναι δυνατόν ν' ἀντιβιχθῆ εἰς τὸ πνεῦµα τοῦ καθεστώτος. Αἱ μεταβολαὶ τοῦ καθεστώτος διὰ τῆς βουλῆς εἶναι ἄµεσοι, δηλ. γίνονται κατὰ τὴν πάλιν τῶν κόµµατων ἀντιπροσώπων (ἀδιάφορον ἐάν πνευματικῶν ἢ ὕλικῶν) βλαβῶν καὶ ἀρχῶν, τοῦ ἀποτελέσµατος τῆς πάλης (ἢ διὰ τῆς νίκης ἐνός ἰσχυροῦ κόµµατος ἢ ἰσχυροῦ συνασπισμοῦ ἢ καὶ διὰ παραχωρήσεων καὶ συμβιβασµῶν) καθοριζοµένου ὡς νόμου. Καλῶς κατηρτισµένα κόµµατα συγκρατούµενα διὰ

(συνέχεια σηµ. σελ. 9).

Πρὸς τι ὅμως ἡ κριτικὴ μου αὐτῇ ἡ τόσον ἐκτενής; Ἐξ ἀγάπης πρὸς τοὺς νέους εἰς τοὺς ὁποίους ἀποτείνεται ὁ Κορδόντες, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἀγάπης πρὸς τὴν εὐφρασίαν, ἢ ὅποια καταφαίνεται εἰς τὸ σύγγραµµά του. Κρίµα μόνον ὅτι δὲν μετεχειρίσθη τὴν «µέθοδον» τοῦ ἱστορικοῦ ὀλισµοῦ ἐπιστηµονικῶς, µόνον ὡς σύριστικὴν ἀρχήν διὰ τὰ ἔργα σιῶν ἀντικειµενικῆν.

ισχυρᾶς θελήσεως και καλῆς διοικήσεως, πάντοτε ἐτίμη πρὸς ὑπεράσπισιν τοῦ προγράμματος τῶν, μὴ διαιρούμενα ἐκ λόγων προσωπικῶν συμφερόντων εἶναι ἐκ τῶν ἀρίστων παραγόντων κινήσεως ἐν τῇ πολιτειακῇ και γενικῶς κοινωνικῇ βίῃ.

Ἄλλ' ἀκριδῶς τὰ γεγονότα τῆς βουλευτικῆς δράσεως εἶναι και μετάβασις εἰς τὸ ἄλλο εἶδος τοῦ τρόπου τῆς ἐξελίξεως, εἰς τὸν ἐπαναστατικόν. Ἐὰν ὑπάρχη ἡ ἀπαιτούμενη πλειονοψηφία εἶναι δυνατὴν ἡ βουλή νὰ ἐνεργήσῃ και ἐπαναστατικῶς κατὰ τοῦ καθεστώτος, δηλ. και κατὰ τοῦ πνεύματος τοῦ καθεστώτος. Ὅρος ἀνεγκυλιος ἐνταῦθα εἶναι μόνον, ἡ ἐνοπλος δύναμις ἢ νὰ μὴ λαμβάνῃ μέρος εἰς τὰς εσωτερικὰς ὑποθέσεις, θεωροῦσα ἑαυτὴν μόνον ὡς φύλακα τῶν συνόρων τῆς πατρίδος και ὑποτασσόμενη εἰς τὰς νομοθετικὰς ἀποφάσεις τῶν ἀντικροσώπων τοῦ λαοῦ, ἢ νὰ συντάσσεται πρὸς τὴν ἐκάστοτε πλειονοψηφίαν, ἕπερ τὸ αὐτό. Καὶ ὅμως ἡ περίπλοκος συναρμογή οἰκονομίας και ψυχικῆς διαθέσεως παρέλκουν εἰς τοιαύτας περιστάσεις, παρζούρονται τὰ πνεύματα και αἱ συνειδήσεις, γίνονται εὐκόλως στάσεις και συμβαίνουν και ἐπαναστάσεις και εἰς τὴν κοινὴν σημάξαν τῆς λέξεως, αἱ ὁποῖαι τότε ὡς ἐκ τοῦ ἀποτελέσματος τῶν καθορίζουν τὸ καθεστῶς.

Εἶναι σφάλμα ἐκ προλήψεως ἢ ἰγνοίας νὰ θεωροῦνται αἱ ἐπαναστάσεις ὅσαι ὡς κινήσεις μιᾶς και τῆς αὐτῆς φύσεως. Κοινόν εἰς ὅλας τὰς ἐπαναστάσεις εἶναι τὸ ἐξωτερικόν, ἡ ἐνοπλος μάχη, ἢ βία. Εἶναι δὲ δυνατὸν ἡ ἐπανάστασις νὰ καταλήξῃ διὰ τῆς ἀνιδρύσεως καλίου τινος καθεστώτος. Ὅστε δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ θεωρηθῇ ἡ ἐπανάστασις πάντοτε ὡς βῆμα πρὸς τὰ πρόσω κατὰ τὴν ἐξέλιξιν. Ἡ ἱστορία γνωρίζει παραδείγματα δίων εἰδῶν, ἐννοεῖται δὲ βυ τὸ ζήτημα τῆς ἀξίας τῆς ἐπαναστάσεως δὲν τίγεται ἐνταῦθα ἀκόμη. Ἡ ἐπανάστασις θεωρεῖται ἐν πρώτοις μόνον ὡς κίνησις κατὰ τοῦ καθεστώτος. Ἀκριδῶς δὲ ὑπάρχουν πολλῶν εἰδῶν ἐπαναστάσεις, καθ' ἕσπον ἀφορᾶ τὰ αἷτια και τὸν σκοπόν, ἐπαναστάσεις ἔθνικαι (ἰπλευθερωτικαὶ ἀπὸ ξενικῶν ζυγόν), ἐπαναστάσεις πολιτειακαὶ (τροποποιητικαὶ τῆς μορφῆς ἢ και τοῦ πνεύματος τῆς πολιτείας), ἐπαναστάσεις οἰκονομικαὶ, θρησκευτικαὶ κτλ. Εἶναι δὲ δυνατόν νὰ εἶναι και καθαραὶ ἐνός μόνον εἰδους, ἀλλὰ (και τοῦτο συμβαίνει συνήθως κατ' ἀνάγκην) και συντηρμοσμένοι και συνδεδεμένοι. Ἀναφέρω ἐνδεικτικῶς τὸ σπουδαιότατον παράδειγμα, τὰς ἔθνικὰς ἐπαναστάσεις, αἱ ὁποῖαι ὄχι μόνον εὐκολώτατα, ἀλλὰ και κατ' ἀνάγκην συνδέονται μὲ ἐσωτερικὰς οἰκονομικὰς και πολιτειακὰς διαμάχας (ἐμφυλίους πολέμου). Ὁ λόγος τοῦ συνδέσμου αὐτοῦ εἶναι ὅτι ὁ ἐπαναστατὴν κατὰ τοῦ ξένου ζυγοῦ διαπλάττει ταύτοχρόνως ἐν τῇ καρδίᾳ ἢ τῇ πνεύματι του και εἰκόνα τῆς μελλούσης ἔθνικῆς ἐλευθερᾶς κοινωνίας. Ὅστε ἀναπόφευκτος καθίσταται ἡ διαμάχη τῶν συμφερόντων, ὃ δὲ μὴ βαθύτερον

εἰσδύων παρατηρητῆς νομίζει ὅτι πρόκειται κυρίως περὶ οικονομικῶν λόγων κατὰ τὴν λεγομένην ἐθνικὴν ἐπανάστασιν.⁽¹⁾

Εἶπα ἤδη ἀνωτέρω ὅτι δὲν πρέπει νὰ συγχέεται τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπαναστάσεως μὲ τὴν σημασίαν, τὴν κοινωνικὴν ἀξίαν τῆς ἐπαναστάσεως. Καὶ πραγματικῶς εἶναι γεγονός ὅτι ἡ ἐπανάστασις δύναται ν' ἀποτύχη τὸν σκοπὸν τῆς καὶ νὰ καταλήξῃ μάλιστα εἰς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον προγενέστερον ὀπισθοχωρικότερον καθεστῶς, ἢ ἡμπορεῖ καὶ αὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ ἔχη σκοπὸν ν' ἀποκαταστήσῃ τοιοῦτον. Ἄλλ' ἀδιάφορον, ὡς ἐπανάστασις, δηλ. ὡς προσπάθεια πρὸς βίαιαν μεταβολὴν τοῦ καθεστώτος ἔχει μεγάλην σημασίαν εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον. Ἡ ἐπανάστασις κλονίζει τὸ καθεστῶς ἔστω καὶ ἀποτυγχάνουσα καὶ διεγείρει τὴν συνείδησιν τῆς ἀναγκαιότητος μεταβολῶν ἢ καὶ ἀποκαλύπτει τὰς πηγὰς τοῦ κοινωνικοῦ κινδύνου. Τὸ ζήτημα ὅτι τὰ ἀποτελέσματα αὐτὰ εἶναι δυνατόν ν' ἀποκτώνται καὶ δι' ἄλλων μέσων, ἐν ᾧ ἡ ἐπανάστασις μάλλον ζημίαν προξενεῖ παρὰ ὠφέλειαν, δὲν εἶναι ἐπισημειώσιμον, διότι παραγνωρίζονται: τὰ πάθη ὡς ἀνθρώπινα κύρια συστατικά, παραγνωρίζεται δὲ καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχουν κοινωνικά προβλήματα μόνον δι' ἐπαναστάσεως λυόμενα, ἢ κοινωνικαὶ καταστάσεις μόνον ἐπαναστατικῶς πραγματοποιούμεναι. Ἡ ἐπανάστασις δὲν λαμβάνει σημασίαν καὶ ἀξίαν μόνον διὰ τοῦ ζητήματος, ἐὰν ἐπιφέρει ἢ ὄχι νέαν οικονομικὴν καὶ κοινωνικὴν διάταξιν. Ἡδὴ ἐν τῇ κοινωνιολογίᾳ μου ἔλεγον ὅτι δὲν πρέπει νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὅτι δι' ἐπαναστάσεως γινάσκει καθεστῶς, ἀλλ' ἐὰν τὸ καθεστῶς αὐτὸ ἔχει ζωτικὰς δυνάμεις καὶ ἐκάντητας. Ἐκ τούτης ἀπόψεως εἶναι ὅλοι αἱ οικονομικαὶ καὶ κοινωνικαὶ ἐπαναστάσεις ὅπως εἶπεν μόνον ἀναγκαῖαι ὑπερβολαὶ πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ δυνατοῦ, τοῦ ἐπιτυκτοῦ. Ἄλλ' ὄχι μόνον τὸ παθὸν αὐτὸ εἶναι σπουδαῖον. ἀλλὰ ὑπάρχουν, ὅπως κατέδειξα, καὶ ἄλλα εἴδη ἐπαναστάσεων, δηλ. καὶ ἄλλοι σκοποὶ μόνον ἐπαναστατικῶς, δηλ. διὰ βίης καὶ ἐπιβολῆς κατορθούμενοι⁽²⁾.

1) Ἀναφέρω ἐνταῦθα ἐπὶ τέλους καὶ τοῦτο ὅτι ὁ Σόμπαρντ ἐπεχείρησε νωστὶ νὰ ταξιθετῆσθαι τὰς ἐπαναστάσεις. Πρὸβλ. εἰς τὰ *Kölnner Vierteljahrshefte für Soziologie* 4. Jahrg. Heft. 1/2 S. 1 κ. ἑ. τὴν μελέτην τοῦ *Die Formen des gewaltsamen sozialen Kampfes*. Ἀποκρούει καὶ αὐτὸς τὴν γνώμην τοῦ Μάρξ, ὅτι πᾶσα ἐπανάστασις εἶναι κίνησις τάξεων, διότι τοιαύτη θεωρία δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ γεγονότα καὶ διακρίνει τὰς ἐπαναστάσεις κατὰ σκοπὸν, (Ziel oder Sinngehalt) καὶ κατὰ τοὺς φορεῖς, οἱ ὅποιοι δὲν εἶναι ἀκριβῶς πάντοτε μία κοινωνικὴ τάξις (οἰκονομικῶς, «Soziale Klasse»).

2) Ὁ Σόμπαρντ εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν πραγμασίαν του σφάλλει, ἔχων ἀναντιαν γνώμην. Λέγει ἐν συμπέρασματι «So muss unser Urteil lauten: die Revolution als Geburtshelfer neuer Wirtschafts- und Gesellschaftsord-

III. ΝΟΜΟΣ ΚΑΙ ΦΑΣΕΙΣ Η ΣΤΑΔΙΑ ΤΗΣ ΕΞΕΛΙΞΕΩΣ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ

Πᾶσα προσπάθεια πρὸς ἀνεύρεσιν νόμου ἢ νόμων τῆς ἐξελίξεως ἔχει ἐν πρώτοις εὐριστικὴν σημασίαν. Ὁ μελετητὴς τοῦ ζητήματος εἴν πρέπει νὰ ἔχη ἤδη τὴν πρόληψιν οὕτε ὅτι ἡ ἐξέλιξις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπόκειται εἰς νόμους οὕτε ὅτι ὑπόκειται ἐξάπαντος εἰς νόμους. Ἐπίσης δὲν πρέπει νὰ εἶναι ὁ μελετητὴς οὗτος ἀκατάρτιστος ὅσον ἀφορᾷ τὴν σημασίαν καὶ ἔννοιαν τοῦ «νόμου».

Ἐν πρώτοις δὲν πρέπει νὰ θεωρητῆ ἡ λεγομένη ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια ὡς αἰώνια καὶ ἀπόλυτος ἀλήθεια. Ἀδιέφορον εἴναι ἡ διαρκὴς ἀπολύτου ἀληθείας πρέπει νὰ γίνεται δεκτὴ κατὰ (ἐμπειρικὴν) θεωρίαν τῆς γνώσεως ἢ ὅχι· τὸ σπουδαῖον εἶναι ὅτι σοφικὰ καὶ πρακτικῶς (ἐμπειρικῶς) θεωρία τῆς γνώσεως εἶναι (πρέπει νὰ εἶναι ὡς ἀποτέλεσμα τῶν μελετῶν τῆς) τῆς γνώσεως εἶναι καθε ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους εἶναι μόνον πειθανότης, ἀπὸ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γεννηθῶμεν ὅτι κατέχομεν ὅλα τὰ μέσα καὶ ὅλους τοὺς ὁρους πρὸς εὐρεσιν τῆς ἀληθείας. Ἐκ ταύτης ἀπόψεως καταφαίνεται ἡμέτερος ὅτι πᾶσα ἐπιστημονικὴ ἐκδοχὴ, ἔστω καθορισμὸς τῆς φύσεως ἀντικειμένου τινὸς ἢ λύσις προβλήματος ἢ κατανόησις σχέσεων. ἢ ἔστω ἀνακάλυψις νόμων κτλ. ἐν τῇ φύσει εἶναι πειθανότης καὶ ὑποθέσεις. Ἡ (πειθανή) ὑπόθεσις λέγεται θεωρία ὡς λόγος δῆθεν (ἔγλ. ὡς πειθανότης πρὸς τὸ παρὸν) ἐξηγῶν τὸ μελετούμενον ἀντικείμενον, ἡ (πειτανή) ὑπόθεσις λέγεται νόμος ὡς λόγος ἐξηγῶν (πάντοτε μόνον ὡς πειθανότης) τὴν σχέσιν ἀντικειμένων πρὸς ἄλληλα ἢ τὴν περιοδικὴν (δηθεν) ἀναγκαστικὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἀντικειμένου δεδομένων τῶν ἀπαιτουμένων ὄρων. Ὡστε ὁ νόμος εἶναι πρῶτον μὲν ὡς «νόμος» μόνον λογικὴ ἀνάγκη καὶ ὡς ἐμπειρικὴ ἀκολουθία γεγονότων μόνον πειθανότης διαφόρων βαθμῶν (παράδειγμα ἀπλοῦστατον, λόγος ἐμπειρικὸς κατανγκαστικὸς ὅτι καὶ αὐριοῦν ὁ ἥλιος ἐξ ἀνατολῶν θὰ ἀνατελεῖ δὲν ὑπάρχει.) Μόνον ὑπὸ τοιαύτην ἀποφ. ὑπάρχουν νόμοι φυσικοὶ καὶ οὐδὲ τὰ λεγόμενα ἀξιώματα ἀποτελοῦν ἐν-

nungen anzusehen, istbarer Unsinn. Dieser Grundfalsche Gedanke konnte überhaupt nur gedacht werden von Männern, die in so massloser Weise, wie wir es von den proletarischen Sozialisten wissen, den Einfluss der äusseren Ordnung auf das gesellschaftliche und kulturelle Leben überschätzen» (σελ. 12). Ἐξ ὅσοι ἐγὼ ἀνέφερα γίνεται κατὰ ἄλλο ὅτι ὁ Σόμμερτ δὲν διακρίνει καλῶς τὰ ζητήματα καὶ καταντῶ εἰς τοιαύτην ἐξουλεσιτικὴν κρίσιν περὶ τῶν ἀναστασιῶν.

ταῦθα ἐξαίρεσιν (1), καὶ μόνον ὑπὸ τοιαύτην ἀπόψιν εἶναι δυνατόν νὰ γίνεται λόγος περὶ νόμων γενικῶς (2).

Τὸ σχετικῶς ἀπλούστερον ἀντικειμένον ἐρεύνης καὶ ἀνευρέσεως νόμων δηλ. ὁμοιότητος μεταβολῶν καὶ διαδοχῆς εἶναι τὸ φυσικόν. Ἀπαντίας δὲ τὰ ψυχικά, τὰ πνευματικὰ γεγονότα εἶναι σχετικῶς περιπλοκώτερα καὶ ἀσαφέστερα. Ἀκριβῶς ἕνεκα τούτου κατέληξε μὲν ἡ μελέτη τῆς φύσεως κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον εἰς καθορισμὸν (εἰς «ἀνεύρεσιν») νόμων, ἀλλὰ ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας καὶ γενικῶς τῆς ἐξελίξεως τοῦ πνεύματος καὶ τῶν πνευματικῶν φαινομένων δὲν κατώρθωσε μέχρι σήμερον ἢ «ἀνεύρη» οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην σχεδὸν νομοταξίαν, ὥστε οἱ ταχέως συμπεραίνοντες μελετηταὶ νὰ νομίσουν ὅτι εἰς αὐτὴν τὴν σφαίραν τῶν γεγονότων δὲν ὑπάρχουν νόμοι. Ἐφεθρον δὲ αὐτοὶ ἀμέσως καὶ τὸν λόγον τῆς ἀνομοταξίας αὐτῆς λέγοντες ὅτι ἐνταῦθα πρόκειται περὶ φαινομένων τῆς ἐλευθέρας θελήσεως τοῦ ἀνθρώπου ἢ νεώσι ὅτι ἡ ἀνομοταξία αὐτῆ, εἶναι ἐπακολούθημα τοῦ ἀτομικοῦ, τοῦ «ἀπλῆ μόνον» ἐκάστου πνευματικοῦ φαινομένου.

Καὶ ἔμως τὸ ἐσφαλμένον τῶν τοιούτων γνώμων εἶναι καταφανές. Μόνον πρέπει νὰ τεθῆ τὸ πρόβλημα ὅπως εἶπον ὀρθῶς. Δηλαδή

α) ἕκαστος νόμος πρὸς ἐξήγησιν τῆς διαδοχῆς ἢ τῆς σχέσεως τῶν ἀντικειμένων εἶναι, ὅπως κατέδειξα συντόμως, μόνον πειθανότης ἐφαρτωμένη ἐκ τῶν γνώσεών μας τῶν κατὰ καιροὺς περὶ τοῦ ἀντικειμένου, καὶ

β) ἐκ τῆς πειθανότητος νομοταξίας (Gesetzmassigkeit) εἰς τὸν φυσικόν κόσμον ἐπακολουθεῖ κατὰ πρῶτον (εὐριστικῶς) καὶ ἡ πειθανότης τῆς ὑπάρξεως νομοταξίας καὶ εἰς τὴν σφαίραν τῶν πνευματικῶν γεγονότων. Ὅστε αἱ διαδοχικῶς καταπολεμούμεναι ἐκδοχαὶ περὶ τοῦ εἴδους καὶ τοῦ τρόπου τῆς νομοταξίας ἐν τῇ πνευματικῇ σφαίρα τῶν γεγονότων δὲν ἀποδεικνύουν τὴν μὴ ὑπαρξιν νομοταξίας ἀλλὰ κατ' ἀρχὴν μόνον τὸ δύσκολον τοῦ προσδιορισμοῦ καὶ καθορισμοῦ τοῦ θέματος.

Εἶναι ἀληθές ὅτι οἱ μὴ παραδεχόμενοι νόμους καὶ νομοταξίαν τῆς κοινωνικῆς ἢ ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῶν ἐθνῶν ἢ τῆς ἀνθρωπότητος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀκριβῆ νομοταξίαν ἐν τῇ φύσει λέγουσιν ὅτι αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι καταλήγουσιν εἰς νόμους δι' ἀκρίβειαν τοῦ τυχαίου, τοῦ ἀτομικοῦ εἰς τὰ γεγονότα καταλήγουσαι τοιοῦτοτρόπως εἰς τυπικὰ καὶ γενικῶς ἰσχύοντα φαινόμενα. Ἀπ' ἐναντίας, λέγουσιν, τὸ ἔργον τῆς ἱστορίας ἔγκεινται ἀκριβῶς ἐν τούτῳ ὅτι περιγράφει, ἐκθέτει τὸ ἰδιάζον, τὸ ἀτο-

1) Πρὸβλ. τὸ συγγραμματίον μου Was ist Naturgesetz? 1922.

2) Πρὸβλ. τὸ συγγράμμα μου Das Seelenleben geistiger, psychologische und erkenntnistheoretische Untersuchungen. 1912.

μικόν, τὸ ἀπαξ μόνον. Ὅτι τὰ γεγονότα τῆς ἱστορίας εἶναι δυνατόν, λέγουσιν νὰ διακριθεῖν καὶ νὰ καταταχθεῖν μόνον ἐξ ἀπέφους ἀξίας⁽¹⁾. Ἀλλὰ χαρακτηριστικόν διὰ τοιούτου εἴδους ἀντιλήψεις εἶναι ὅτι ὁ μόνος ἐσωτερικὸς ἐν γλ. ἐξ αὐτοῦ τοῦ προβλήματος πηγάζων λόγος εἶναι ὅτι οἱ νόμοι τῆς ἱστορίας δὲν θὰ ἦσαν οὐδὲν ἄλλο παρὰ γενικαὶ ἀμφιβολίαι καὶ κοινὰ γενικεύσεις (triviale Allgemeinheiten), διὰ τοῦ ὁποῦ ἐν λέγεται τι νέον ἐκτός τῆς πραγματικότητος. Δηλαδή εἰ εἴπω σκεπτόμενοι καταδεικνύουσιν ὅτι ἀγνοοῦν τὴν φύσιν τοῦ λεγομένου φυσικοῦ νόμου, διότι καὶ ὁ φυσικὸς νόμος ἐν λέγει τι νέον ἐκτός τῆς πραγματικότητος καὶ πρὸς τὴν πραγματικότητι· ὁ νόμος τῆς πηΐσεως π.χ. δὲν εἶναι ἄλλο τι παρὰ περιγραφή τῆς πραγματικότητος καὶ μάλιστα καὶ μίξ ἐξ ἀφαιρέσεων ἀποκτωμένη γενικότης, ἢ ὁποῖα ὡς τελειύτη εὐδαμῶ ἐν τῇ φύσει παρουσιάζεται.

Δὲν πρέπει γὰρ ληομονηθῆναι ὅτι κάθε νόμος εἶναι ἀφαιρέσεις τῶν ἰδιαζόντων ἀτομικῶν χαρακτήρων. Κανένα νομοταγῆς φυσικὸν φαινόμενον δὲν ὁμοιάζει καθ' ὅλα εἰς τὰ ἄλλα τοῦ εἴδους του. Ὁ νόμος ὑφίσταται πάντοτε εἰς τὸ ὅμοιον τῶν ἀτομικῶς διαφόρων φαινομένων. Ἐάν θὰ εἰ-μεθα εἰς θέσιν νὰ ἀναλύωμεν τὸν ἔρχατον Ἑλληνισμὸν εἰς παράγοντας ἀκρῶς καὶ τελείως ἐπιτοκὸς ἐξ καὶ τοῦς Γερμανοῦς ἢ τοῦς Ἀραβας κτλ. τότε θὰ ἦτε δυνατόν νὰ εὑρεθῆ κατὰρῶς καὶ ἡ ἐπαναλήψις τοῦ ὁμοῦ ὑπὸ ἑμοῦς ἔρους καὶ νὰ εὐνηθῆ ἢ παραδρασις ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἄλλων μὴ συμφωνούτων παραγόντων. Ὁ Dilthey, ὁ πρῶτος ἀσπενδὸς ἐχθρὸς δι' ὧν τῶν προσπαθειῶν περὶ ανευρισσεως καὶ καθερ-σμοῦ νόμου καὶ νομοταξίας ἐν τῇ ἱστορίῳ, παρεγνώρισε τὴν ἀλήθειαν αὐτὴν οὐκ ἐλάττωτα γεμίζων ὅτι ἡ ἱστορία ὡς ἀπείρως πλούσιος βίος δὲν δύναται νὰ περασταθῆ δι' ἀορίστοις γενικότητων, δυστυχῶς δὲ ἐπηρέ-ασε καὶ ἄλλους, ὅστε ἐπὶ τέλος νὰ σχηματισθῆ καὶ σχολὴ χωρίζουσα τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας ὡς ἐπιστήμας νομοταξίας ἀπὸ τὴν ἱστορίαν ὡς ἔρευαν τοῦ φυσικοῦ ἀπαξ μόνον συμβαίνοντος γεγονότος⁽²⁾.

1) Προβλ. Dilthey, Einleitung in die Geisteswissenschaften I καὶ μόνον τῶν (1903), Windelband, Geschichte und Naturwissenschaft (1894) καὶ Rickert, Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft, τρίτη ἐκδοσις, 1915.

2) Ὁ Rickert ἔδωκε τελείαν μορφήν εἰς τὴν τάσιν αὐτὴν (προβλ. τὸ σύγγραμμα του Grenzen der Naturwissenschaftlichen Begriffsbildung) λέγων: Natur ist die Wirklichkeit mit Rücksicht auf das Besondere. Dort ist das Sein hinsichtlich des Werden das wissenschaftliche Problem. Ἐννοεῖται δὲ ὅτι δὲν ἀπέρχεται τὸ εἶναι καὶ τοῦτο: ὅτι Sein und Werden δηλ. τὸ εἶναι καὶ τὸ γίνεσθαι ἐξ ἀνάγκης ἀποκλιόνται. Προβλ. περὶ κριτικῶς καὶ ἐπικριτικῶς ἱστορικῶν γεγονότων ἀποστολὴ σελ. 12 κ. ἔ.

Εἶναι ἀληθές, ὅτι ὑπάρχουν καὶ εἰ ἐσθάζοντες ὅτι ἐν τῇ ἱστορίᾳ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ γίνεταί λόγος περὶ νόμων καὶ νομοταξίας ἐὰν τὰ ἱστορικά φαινόμενα θὰ ἦσαν ἔργα μόνον τῶν ομάδων. Ὡστε κατὰ τὴν γνώμην αὐτὴν προέχεται ἡ ἱστορικὴ ἀνομοταξία ἕνεκα τῆς ἀνεργείας τῶν ἱστορικῶν προσώπων¹⁾.

Ἄλλὰ τότε εἶναι τὸ ζήτημα, ἐὰν κρᾶνται τὰ πρόσωπα αὐτά, εἰ μεγάλοι ἄνδρες ἢ καὶ ἀπλῶς εἰ πολιτευόμενοι, ἐργάζονται ἔξω μᾶς ἐφισταμένης νομοταξίας. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ γίνεταί ἀρνήσις τῆς νομοταξίας ἐπὶ τῇ βῆσει μιᾶς ξένης θεωρίας (τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου), ἀλλὰ νὰ ζητηθῆ νὰ καθορισθῆ τὸ πρόβλημα πῶς ἐργάζεται τὸ άτομον, εἰ πολιτευόμενος, ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἐγὼ δὲ κτετέδειξα εἰς τὴν κοινωνιολογίαν μου ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ μεγάλοι λεγόμενοι ἄνδρες δὲν ἀνεργοῦν ἔξω τῶν πόθων καὶ τάσεων τῆς κοινωνίας τῶν καὶ ὅτι μόνον ἡ εἰδικὴ κατεύθυνσις τῶν πόθων καὶ τάσεων τούτων εἶναι τότε, δηλ. ἕνεκα τῆς δράσεως τῶν μεγάλων ἀνδρῶν, ἀπροσδιόριστος. Δηλ. εἰς τὸ γενικὸν τῆς νομοταξίας προσέρχεται τι τὸ ἀτομικόν, τὸ ἰδιάζον ὅπως συμβαίνει τοῦτο (ἐννοεῖται κατ' ἄλλον τρόπον) καὶ εἰς τὰ φυσικὰ γεγονότα.

Ἄληθές εἶναι λοιπὸν μόνον τὸ ἕνα τοῦτο, ὅτι, ὅπως ἤδη ἀνέφερα, ἡ δυσκολία ἀνεურέσεως νόμων ἐν τῇ ἱστορίᾳ παρέσυρεν εἰς τὴν ἀντίληψιν ὅτι δὲν ὑπόκειται ἡ ἱστορία, ἡ ἐξέλιξις τῆς κοινωνίας, ἡ ἐξέλιξις τῶν ἔθνων, εἰς νόμους καὶ ἐγέννησε καὶ τὰς δῆθεν αἰτιολογίας τῆς δῆθεν ἀνομοταξίας αὐτῆς²⁾.

Δυστυχῶς ὅμως δὲν κατενοήθη, τὸ πρᾶγμα ὡς τοιοῦτον. Πολλοὶ ἀπεικονίζοντες πραγματικῶς τὴν ἀνομοταξίαν ἀνταῶθα ἐξήγησαν ἄλλην ἐξήγησιν τοῦ πράγματος, δηλ. τῶν μόλα ταῦτα ὑπαρχουσῶν ὁμοιοτήτων. Τὰς ὁμοιότητας αὐτάς εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων τὰς ἐξηγοῦν λοιπὸν ἔχει ὡς νομοταξίας ἀλλὰ ὡς τάσεις. Κατὰ τὴν νομοταξίαν, λέγουσιν, δηλ. ἐν τῇ φύσει, τὸ περιμενόμενον καὶ ἐκ τῶν προτέρων ἐξ ὑπαρχόντων λόγων (αἰτίων) προβλεπόμενον λαμβάνει χώραν ἐκαστὸν τοῖς ἐκατόν, ἐν τῇ ἱστορίᾳ ὅμως ὑπάρχει μόνον ρυθμὸς τις οὕτως εἶπαι, ὅχι περίοδοι, ἀλλὰ τάσεις πρὸς τι, δηλ. ὅχι μόνον ὁμοιοότητες ὅπως ἐν τῇ φύσει, ἀλλὰ καὶ ἀτομικαὶ διαφοραὶ³⁾. Ἄλλὰ εἰς τοιαύ-

1) Ἐκ τῶν ἱστορικῶν ἐπισημῶν τοῦτο πρὸ πάντων ὁ Berg h e i m, Lehrbuch der historischen Methode, 1894, δευτ. ἐκδ.

2) Ὁ Dilthey αὐτὸς ὁ ἴδιος λέγει ὅτι αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆαι εἶναι καὶ τὸσον περιπλοκαὶ κατὰ τοὺς φυσικοὺς τῶν ὄρους καὶ ἡ ἀλληλεπέργεια ἡ ἀποτελουμένη κατὰ τὴν διαδοχὴν πολλῶν γενεῶν τόσοσιν μεγάλη, ὥστε καθίσταται ἀδύνατον νὰ κριθῆ τὸ σήμερον συμπραγματικῶς ἐκ τοῦ χθές.

3) Ἡδὲ ὁ Ad. W a g n e r (Grundlegung I. 3 ἐκδ. 1892) λέγει ὅτι οἱ νόμοι τῆς οἰκονομίας δὲν εἶναι φυσικοὶ νόμοι ἀλλὰ τάσεις (σελ. 231 κ. ἑ.).

τας αντιλήψεις έγκειται το σφάλμα, όπως ήδη κατέδειξα, ακριβώς εις την άγνοιαν της σημασίας του φυσικού νόμου. Έάν άλλωστε υπάρχουν εις τον βίον των εθνών περιόδοι (εμοιαί έννεσεται) ή όχι είναι άλλο ζήτημα. Είναι άληθές ότι έν είναι εύκολον, ή μάλλον είναι σχεδόν αδύνατον, να πειθώ τις ιστορικά γεγονότα, ή στενώτερον έντός μιας κοινωνίας την προσοχή φάσιν της εξέλιξεως, είναι δε άνακριβείς, πολλές δε και εσφαλμένοι αι εις τον βίον των εθνών τυπικώς διακρινόμεναι περίοδοι. Άλλά τούτο έχει τον λόγον του έν τω άντικειμένω δι' ως μη υποκειμένω εις νόμους, αλλά εις την πολυπλοκότητα των αιτιών της εξέλιξεως και εις τον μελετητήν ή πολιτευόμενον, διότι έν γνωρίζει την φύσιν των αιτιών και τον συνδυασμόν τους.

Άκριβώς αυτό το χαρακτηριστικόν των γεγονότων της ιστορίας άγνοουσι πάλιν και ο Μάξ και γενικώς ο ιστορικός λεγόμενος υλισμός εξ άλλης άπόψεως. Κατά τον ιστορικόν υλισμόν αι φάσεις της εξέλιξεως είναι υποταγείς εις άκριβή προγνωστικώς καταληπτήν νομοταξίαν. Δέν θα εισέλθω ένταυθα εις κριτικήν της άπόψεως αυτής. Ο επιθυμών τριαύτην εκ μέρους μου εύρίσκει αυτήν εις την κοινωνιολογίαν μου (πρό πάντων εις την τρίτην εκ.) Αναφέρω μόνον ότι κατά την γνώμη μου σφάλει ο ιστορικός υλισμός παραδεχόμενος άκριβή προγνωστικώς καταληπτήν νομοταξίαν, διότι παρασύρεται από την εσφαλμένην γνώμην, ότι ή εξέλιξις μίαν (κυρίαν ή και μόνην) αίτιαν έχει, την οικονομικήν κατάστασιν (').

Καταλήγω λοιπόν εις σύντομον έκθεσιν του ζητήματος. Η όρθή άποψις του ζητήματος περί νομοταξίας και νόμων έν τη εξέλιξει των πνευματικών γεγονότων (γενικώτερον εις τον βίον των εθνών) είναι συντόμος αυτή, ότι δηλ.

α) Όμοιότητες εις την εξέλιξιν του βίου των εθνών είναι γεγονός και όχι τυχαίαι, αλλά όμοιότητες εκ δεδεσμένων όρων και αίτιών. Η έξήγησις του φαινομένου τούτου διά παραδοχής κοινών άνθρωπίνων τάσεων υπό τους αυτούς όρους εκφράζει μόνον υπό το υποκειμενικώτερον την αντικειμενικήν σχέση των φυσικών νόμων δι' αι αυτά αίτια υπό τους αυτούς όρους παράγουν το αυτό αποτέλεσμα.

β) Και όμως αι όμοιότητες αυτές εις τον βίον των εθνών έν είναι καθ' όλα και τελείως όμοιαί. Όστε είναι άνάγκη να εβρεθή και ο λόγος του άτομικού καθ' έκαστον έθνος εις τας όμοιότητας. Ο λόγος αυτός

1) Ο Στάμπελντ διορθώνων τελειολογικώς τον ιστορικόν υλισμόν περιόδεσεν την ιστορίαν ως ιστορίαν σκοπών, ως πραγματοποιησιν σκοπών και λοιπόν νομίζων ότι πάντοτε πρόκειται περί μέσων πρόβ. πραγματοποιησιν των σκοπών και ότι ή νομοταξία της ιστορίας ε. αι ε. του είδους παρά ή νομοταξία του κοινωνικού βίου, ομιλεί κυρίως περί μηχανισμού της εξέλιξεως και όχι περί νομοταξίας. Το ζήτημα του μηχανισμού το έθετα άνωτέρω σελ. — Ηδη κατ' άρχήν διαφερόν αι γνώμαι μας, πρόβ. την κοινωνιολογίαν μου.

εἶναι λοιπὸν κατὰ τὴν γνώμην μου τὴν ἰδιάζον εἰς ἕνα ἕκαστον ἔθνος, δηλ. ἐθνικὴ ἰδιοφυΐα.

Οἱ δύο αὐτοὶ προσδιορισμοὶ τῶν ὁμοιοτήτων καλῶς παρατηρούμενοι ἐκφράζουσι κυρίως τὴν αὐτὴν σχέσιν μεταξὺ νόμου καὶ πραγματικότητος, ἢ ὅποια καταφαίνεται καὶ εἰς τὴν φύσιν. Ἐς ληψὴν π.χ. ὑπ' ὄψιν ὁ νόμος τῆς πτώσεως· ἔδαμον εἰς τὰ παγκόσμια φαινόμενα καταφαίνεται αὐτὸς καθαρῶς, ἰσχύει καθαρῶς μόνον ὑπὲρ τὸν ἕρην εἰ γίνεται ἀφαίρεσις τῆς ἔλξεως καὶ τῆς ἀτμοσφαιρας, δηλ. γὰρ διάφοροι βαθμοὶ τῆς ἔλξεως καὶ τῆς ἀτμοσφαιρικῆς πίεσεως κτλ. δίδουν εἰς τὰ γεγονότα τῆς πτώσεως κατὰ τὴν πραγματικότητά τὸν ἰδιάζοντα ἀτομικὸν χαρακτήρα.

γ) Δὲν πρέπει τὰ λησμονηθῆ ἐπίσης διὰ τὴν νομοταξίαν εἰς τὴν πνευματικὴν σφαῖραν τῶν γεγονότων κατ' ἀνάγκην ἤδη ἐκ τῶν προτέρων δὲν εἶναι ἡ νομοταξία τῆς ἐκπλῆξαι αἰτιότητος, ἀλλὰ ἡ τῆς διαγωνίου (δηλ. τῆς καταριζομένης ἢ συντελεστικῆς) ἐκ διαφόρων αἰτιῶν. Ὅχι μόνον συνεργάζονται πάντοτε ἐξάπαντος αἱ δύο αἰτίαι ἡ ὀλικτὴ καὶ ἡ πνευματικὴ εἰσθεσις (ἢ ψυχικὴ ἰδιοφυΐα) τοῦ ἔθνους, ἀλλὰ εἶναι δυνατόν νὰ προέλθουν καὶ αἱ δύο ἄλλαι πνευματικαὶ αἰτίαι, ἡ ἠθικότης καὶ ἡ ἰδιοφυΐα τοῦ μεγάλου ἀνδρός, ἔστω καὶ ἄπλως τοῦ πολιτευομένου.

Ἵσως ἡ νομοταξία τῆς πνευματικῆς σφαῖρας εἶναι μὲν ἀπαραβίαστος, ἀλλὰ δὲν ἐπιτρέπει ἕνεκα τοῦ ἀορίστου διὰ τὸν παρατηρητὴν τοῦ συνδιασμοῦ τῶν αἰτιῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς φύσεως αὐτῶν, πρόγνωσιν τοῦ μέλλοντος τῆς ἐξελίξεως. Ἐκάστη νέα φάσις ἐν τῷ βίῳ τῶν ἐθνῶν εἶναι ἡ μία ἀπὸ τὰς δυνατάς καὶ ὄχι ἡ μόνη μία.

Ἐπίσης εἶναι σφάλμα νὰ διαχαράσσεται ὁ βίος ἑνὸς ἔθνους κατὰ τὸ σχῆμα ἑνὸς ἄλλου προηγουμένου. Ὅχι μόνον δὲν ὑπάρχουν στάδια τῆς ἐξελίξεως ὁμοιόμορφα κατὰ τὸ περιεχόμενον, ὄχι μόνον δὲν διηλθον ὅλα τὰ ἔθνη κατ' ἀνάγκην διὰ τῶν αὐτῶν σταδίων τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως ἐνομίζετο, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει οὐδὲ γενικὸς τύπος ἐξελίξεως ἀνεγκαστικῶς. Ὑπάρχουν τύποι διαμεροφούμενοι ἀναλόγως τῶν ἐθνῶν καὶ ἀναλόγως τοῦ συνδιασμοῦ τῶν αἰτιῶν. Οὐδ' αὐτὸ τὸ γενικώτατον σχῆμα διὰ τὰ ἔθνη ἐμφανίζονται, προπαρασκευάζονται, ἀναδεικνύονται (βάλλουν) καὶ καταστρέφονται δὲν εἶναι ἰσχυρὸν ἀπόλυτον. Ὅχι μόνον εἶναι διάφορος ἡ διάρκεια τῶν σταδίων, ἀλλὰ καὶ τὰ στάδια δὲν πραγματοποιιοῦνται κατ' ἀνάγκην. Εἶναι ἀκριβῶς τὸ σφάλμα τοῦ Σπέργλερ, προφητεύοντος τὴν καταστροφὴν τῆς Ἑσπερίας. Ὅχι μόνον εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἡ ἥτιον ἐόφυτος μὲν ἀλλ' αὐθαίρετος κατασκευὴ πᾶν ὅτι λέγει περὶ τῆς διαρκείας τῶν διαφόρων πολιτισμῶν, ἀλλὰ παραγνωρίζει—ὅπερ τὸ σπουδαιότερον—καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι κολλὰ ἔθνη δὲν κατεστράφησαν καὶ ὁ πολιτισμὸς τῶν δὲν κατεστράφη. Δὲν πρέπει νὰ λησμενοῦνται αἱ περιστάσεις, τὸ περιβάλλον, καὶ ἡ ἐθνικὴ ἰδιοφυΐα.